

Yapay Zekâ: Nazariyat Bakımından Bir Çözümleme

Artificial Intelligence: An Analysis from the Perspective of Nazariyat

SÜLEYMAN DÖNMEZ

Akdeniz University

Received: 06.08.2025 | Accepted: 29.12.2025

Abstract: Artificial Intelligence (AI) systems can mimic human capabilities in areas such as speaking, writing, analyzing, and visual generation, and can even surpass human capacity in certain tasks. However, are these “intelligent” behaviors a reflection of ultimate truth (hakikat), or merely its obscured shadow? This fundamental question compels us to rethink the technological on an onto-epistemological ground. Evaluating AI from this onto-epistemological perspective requires asking fundamental questions not only about what it does, but also about the mode of being it presents, and the foundation of knowledge upon which it rests. This study will address current AI definitions and approaches, as well as the strong/weak AI debate, analyzing the current competencies and onto-epistemological limits of AI technology through the distinction between theoria (nazariyat) and logia (fikriyat). Our aim is to critically evaluate AI's claim to mimic human thought and consciousness, specifically in the context of the pursuit of ultimate truth, and to emphasize the responsibilities of philosophy in this new era.

Keywords: Artificial intelligence (ai), onto-epistemological, theoria (nazariyat), logia (fikriyat), Yalçın Koç.

Giriş

I. Yapay Zekâ (YZ) sistemleri, konuşma, yazma, analiz etme, görsel üretme gibi alanlarda insanı taklit edebilmekte, hatta belirli görevlerde insan kapasitesini aşabilmektedir. Ancak bu “akıllı” görünen davranışlar, hakikatin bir yansıması mıdır, yoksa sadece onun karartılmış bir gölgesi mi? Bu temel soru, bizi teknolojik olanı, onto-epistemik bir zeminde yeniden düşünmeye zorlamaktadır.

Bu makale, YZ'ye dair yaygın söylem ve yaklaşımları, modern felsefenin tartışma zeminleri içerisinde yer alan ancak kendi kadim köklerine yaslanan özgün bir bakış açısıyla teşrih etme amacı gütmektedir. Bu bağlamda, YZ felsefesi literatüründe Matt Carter, Shannon Vallor, Val Dusek, Alberto Romele ve Vincent Blok gibi değerli düşünürlerin eserleri, YZ'yi zihin, erdem, toplum ve fenomenoloji gibi farklı açılardan ele almaktadır. Her ne kadar makalemiz bu literatüre doğrudan atıfta bulunmasa da sunulan argümanlar söz konusu tartışmalarla benzerlikler ve karşıtlıklar taşıyarak felsefi bir diyalog kurmaktadır.

Örneğin, YZ'nin insan düşüncesinin bir aynası olduğunu iddia eden Shannon Vallor'un tezi, bizim YZ'yi “gölge akıl” olarak kavramamızla benzer bir noktada durur: Her iki yaklaşım da YZ'nin kendi başına ontolojik bir öze sahip olmadığı, ancak bir yansıma veya taklitten ibaret olduğu sonucuna ulaşır. Ancak makalemiz, bu gölgeyi sadece ahlaki bir mesele olarak değil, aynı zamanda varlıksal bir eksiklik olarak ele alarak tartışmayı metafizik bir düzleme taşımaktadır. Benzer şekilde, Vincent Blok ve Alberto Romele'nin hermeneutik ve fenomenoloji temelli analizleri, teknoloji ve deneyim arasındaki ilişkiyi incelerken; bizim makalemiz, bu ilişkiyi “tefekür” ve “nefs” gibi kavramlar üzerinden çözerek, bilginin sadece akıl ve duyumla değil, aynı zamanda “keşfi inşa” ve “yakın mertebeleri” ile de ilişkili olduğunu savunmaktadır.

Çalışmamız, YZ'yi onto-epistemik bir perspektiften değerlendirerek, onun sadece ne yaptığına değil, nasıl bir varlık tarzı sunduğuna dair temel suallerin sorulmasını gerektirir. Bu analiz, mevcut YZ teknolojisinin yetkinliklerini ve varlık-bilgisel sınırlarını, “nazariyat” ve “fikriyat” ayrımı üzerinden çözümleyecektir. “Nazariyat”, akıllı ve hikmeti aşkın bir bağlamda ele alırken; “fikriyat”, akıllı fiziksel ve deneysel verilerle sınırlı bir düzeyde tutar. Makalemizin ana iddiası, YZ'nin fikriyatın bir ürünü olduğunu ve bu

nedenle ne kadar karmaşık olursa olsun, nazariyatın erişebildiği hakikatten yoksun kaldığını ortaya koymaktır.¹

Amacımız, YZ'nin insan düşüncesini ve bilincini taklit etme iddiasını, **“hakikati arayış”** bağlamında eleştirel bir süzgeçten geçirmek ve felsefenin bu yeni çağdaki sorumluluklarına dikkat çekmektir.

II. Beşerî tarihin düşünsel seyri, sadece kavramların değişimiyle değil, o kavramları kuran bakışların mahiyetiyle de şekillenir. Bu çalışma, düşünce tarihine dört yönlü bir nazar geliştirerek, yapay zekâyı (YZ'yi) nazari çerçevede konumlandırmayı amaçlamaktadır. Ele aldığımız dört tarz; nazariyatta seyredileni “fikriyatta katleden, fikriyata katan, fikriyatta kat eden ve fikriyatla kat eden” düşüncülerdir. Bu sınıflama, yalnızca düşüncenin yönünü değil, onun varlık ve bilgiyle kurduğu ilişkiyi de açığa çıkarır.

Bizim nazarımızda YZ, matematik zeminde, hakikatte mevcut olmayan ‘sıfır’ ile ‘bir’ arasına zihnin ve düşüncenin imkânlarını kullanarak yerleşen ve paradoksal olarak sonsuz görünen tasavvurî bir bölmeye dayalı (potansiyel) bir çokluktan algoritmalara dayalı gölge dünyalar kuran bir teknolojidir. Bu tanımda “sıfır” ve “bir” arası, varlıkça mevcut olmayan ama sayılabilir bir sonsuzluktur. YZ, işte bu olmayıştan algoritmik düzenler kurar (Dönmez, 2025a, s. 57). Buradaki varlıkça mevcut olmayandan kasıt, vücut esasında var olmayandır. Vücut, en genel anlamda bulunuşa tekabül eder. Bulunuşa ise cevher esasında varoluş yüklenebilir. YZ için bu bağlamda bir yükleme yapmak olası görünmemektedir. Bu durumda onun hakikati yoktur; çünkü hakikat, yalnızca varlıktan (vücut)² doğar. Burada “gölge dünya” vurgusu önemlidir. Bu, Platon’un “idea”sı değil, ideanın yansımasıdır. Bu durum Baudriallard’ın simülakr alanı³ ile karşılaştırılarak derinleştirilebilir.

¹ “Nazariyat” ile Yalçın Koç’un bugüne kadar nazariyat bağlamında kaleme aldığı 18 kitapta çok yönlü olarak açtığı ve temellendirdiği yaklaşımı merkeze alıyoruz. Bu nedenle nazariyat, “kuramsal düşünüş”, “aklın görmesi” yahut “kıyas” gibi temellendirmelerle karıştırılmamalıdır. İlerleyen sayfalarda bu durum açıklık kazancaktır.

² Türk-İslam tefekkür geleneğinde “varlık” ve vücut” terimlerini eşanlamlı olarak kullanmak birçok hususu temellendirmede sorun doğurabilmektedir. Arapça “vücut” terimi, eski Türkçede “vücut” olarak kullanılmaktaydı. Zamanla vücut terimi yerine “varlık” kullanılmaya başladı. Bu makalede sorun teşkil etmediğini düşündüğümüz yerlerde varlık ile vücutu birbiri yerine kullanacağız. Ancak ayrılması gerektiği yerlerde de ayıracağız.

³ Simulakr kelimesi, Türkçe veya İngilizcede standart bir terim değildir. Ancak muhtemelen simülakr” (İngilizce: simulacrum) kavramıyla ilişkili olabilir. Bu

Ancak Baudrillard, düşüncesini Platon'a alternatif bir yaklaşımla kurar. Simulark meselesine daha sonra kısaca temas edeceğiz. Platon için ideanın yansıması gölgeden ibarettir. Bir başka ifadeyle hakikat değil, hakikatin suretidir. YZ'nin ürettiği bilgi de anlam da bu içi olmayan taklidi bir suretin yansımasından ileri geçemez.

Suret, bir izdir. İz ise, hakikatin izi olduğu ölçüde hak olur. Hak-hakikat-iz ilişkisi bağlamında YZ, daima hakikati olmayan sanal bir iz (gölge) esasında örüntülenir. Bu çerçevede YZ'yi anlamak, sadece teknolojik bir fenomeni değil, aynı zamanda çağdaş insanın hakikatle ilişkisini de çözümlemeyi gerektirir.

YZ'ye dair sorular, nihayetinde “ne biliyoruz?” ve “ne var?” sorularına gelip dayanır. İşte burada nazariyat devreye girer: Çünkü “nazariyat,” bilmekle olmak arasındaki o ince hattın kavramsal haritasıdır. Bu bağlamda tarafımızdan önerilen “bu yoluyla bu”, “bu yoluyla o”, “o yoluyla bu” ve “o yoluyla o” şeklindeki düşünüş kipleri, YZ'yi anlamak için oldukça elverişlidir. YZ, “bu yoluyla bu” kipine aittir: Yani, *veri yoluyla veriyi işler*. Yer yer “bu yoluyla o” kipini kopya (taklit) eder: *Veri yoluyla anlam* üretirmiş gibi davranır. Ancak bu, *anlamın doğduğu yer* değil, anlamın görünümüne indirgenmiş kopyasıdır. İşte bu nazari ve felsefi arka planın ışığında, YZ'ye dair geleneksel tanımları ve temel yaklaşımları ele almak, onun varlık-bilgisel (onto-epistemik) sınırlarını daha net görmemizi sağlayacaktır.

YZ, bir kavram olarak ortaya çıktığı günden bu yana hem teknik hem de felsefi açıdan farklı yaklaşımlarla ele alınmaktadır.⁴ Şimdi makalenin amacı doğrultusunda sınırlandırarak YZ'ye dair genel tanımları, temel

terim, Jean Baudrillard'ın postmodern felsefesinde öne çıkan bir kavramdır. Simülakr, gerçeğin taklidi olan ancak gerçekte bir "orijinal"e dayanmayan kopyaları ifade eder. Baudrillard'a göre, postmodern dünyada simülakrlar (örneğin medya imgeleri, sosyal medya kimlikleri, tüketim kültürü) gerçeğin yerini alarak bir "hipergerçeklik" yaratır. Mesela, bir filmdeki "mutlu aile" imgesi, gerçek aile dinamiklerinden bağımsız bir simülakrdır. Ya da instagram'da "ideal yaşam" paylaşımları, gerçek deneyimlerin yerini alan birer simülakr olabilir. Bu çerçevede "simulark" bir yazılım, simülasyon aracı veya yapay zekâ projesi adı olabilir.

⁴ YZ kavramını ilk defa John McCarthy, 1956'da düzenlenen Dartmouth Konferansı'nın tanıtımında kullanmıştır. Konferansın başlığı "Dartmouth Yaz Yapay Zekâ Araştırması Projesi" idi (A Proposal for the Dartmouth Summer Research Project on Artificial Intelligence). Bu, yapay zekâ alanının doğuşu olarak kabul edilir ve McCarthy'nin bu terimi kullanması, alana bir isim vermiştir.

paradigmatik yaklaşımları ve özellikle bilinç ile anlama kapasitesi üzerine yapılan felsefî tartışmaları (güçlü/zayıf YZ) kısaca inceleyelim.

A. Yapay Zekâ Tanımları ve Paradigmatik Yaklaşımlar

Yapay zekâ (YZ), insan benzeri düşünme ve davranma kalıplarıyla ilişkilendirilerek genellikle dört temel paradigma çerçevesinde incelenmektedir:

1. **İnsan Gibi Düşünen Sistemler (Bilişsel Model):** Bu yaklaşım, insan zihninin işleyişini derinlemesine anlamayı ve bu düşünsel süreçleri bilgisayar programları aracılığıyla modellemeyi hedefler. İç gözlem ve psikolojik deneyler gibi yöntemler kullanılarak insan bilişsel modellerinin YZ'ye uyarlanabileceği düşünülür. Allen Newell ve Herbert Simon'ın Genel Problem Çözücü (GPS) sistemi, insan problem çözme süreçlerini hesaplanabilir hale getirme çabasının öncü bir örneğidir (Simon & Newell, 1971, ss. 145-159). Ancak bu sistemler, yaratıcılık ve sezgi gerektiren durumlarda, özellikle **nazariyatın** gerektirdiği gönül merkezli idrâk ve keşif boyutunda yetersiz kalmaktadır. Bu model, YZ'nin öznel tecrübeden yoksunluğunu açıkça göstermektedir.

2. **İnsan Gibi Davranan Sistemler (Turing Modeli):** Bu yaklaşım, YZ'nin insan davranışlarını taklit edebilme yeteneğine odaklanır. Alan Turing'in "Taklit Oyunu" veya "Turing Testi", bir makinenin insan gibi cevaplar vererek sorgulayıcıyı yanıltıp yanıltamayacağı üzerine kuruludur (Turing, 1936, ss. 231-232). Turing, gelecekte makinelerin insan davranışını o kadar iyi taklit edeceğini öngörmüştür ki, insanların YZ'yi insandan ayırt etmesi zorlaşacaktır. Bu tür bir sistemin Turing Testi'ni geçebilmesi için doğal dil işleme, bilgi temsili, otomatik akıl yürütme ve makine öğrenmesi gibi bilişsel yeteneklere sahip olması gerekir. Tam Turing Testi ise bu yeteneklere ek olarak bilgisayarlı görme ve robotik gibi fiziksel ve algısal becerileri de kapsar. Ancak modern YZ araştırmaları, kuşları taklit etmek yerine havacılığın temel prensiplerini anlamaya odaklanan Wright kardeşler örneğinde olduğu gibi, insanı taklit etmekten ziyade zekânın altında yatan ilkeleri keşfetmeye ve en verimli sistemleri geliştirmeye yönelmektedir. Bu yaklaşım, YZ'nin "gerçek" üretebilme kapasitesini vurgulasa da ürettiği davranışların arkasındaki "hakikatten iz" taşıyıp taşımadığı sorusuna yeterli açıklıkta bir yanıt vermez. Oysa taklit, özü değil, yalnızca görünüşü üretir (Y. Koç, 2025b).

3. Rasyonel Düşünen Sistemler (Mantık Modeli): Bu yaklaşım, YZ'nin mantık ve matematik temelli, etkin ve doğru çözümler üretmeyi amaçlayan sistemler kurmasını hedefler. Aristoteles'in mantık ilkeleri ve kıyas (syllogisms) yöntemi, rasyonel düşünmenin biçimsel kurallarını belirlemiş ve YZ sistemlerinin temelini oluşturmuştur. Bu yaklaşımda, insan beyninin de makineler gibi belirli hesaplamalara dayalı bir sistem olduğu varsayılır. YZ, mantıksal çıkarımlarla bilgi üreten bağımsız bir sistem olarak akıl yürütmenin evrensel ilkelerini modeller (Charniak & McDermott, 1985, s. 6). Ancak insan aklının belirsiz ve eksik verilerle de işlem yapabilmesi ve bazı problemlerin hesaplama gücü kısıtları nedeniyle pratikte çözümsüz kalması, bu yaklaşımın sınırlılıklarını göstermektedir. Bu model, YZ'nin "fikriyat" düzeyindeki yetkinliğini vurgular ve bilginin sentaktik boyutunu öne çıkarır.

4. Rasyonel Davranan Sistemler (Rasyonel Özne (Ajan) Modeli): Bu paradigma, YZ'yi belirli hedeflere ulaşmak için çevresini algılayan, olasılıkları değerlendiren, en uygun eylemi seçip uygulayan bir özne (ajan) olarak tasvir eder. Rasyonel ajan, mutlak doğrulara değil, amaca yönelik en iyi eylemi seçme yetisine dayanır. Sadece mantıksal çıkarımlar yapmakla kalmaz, aynı zamanda belirsiz koşullar altında en uygun kararı alabilme kapasitesine de sahiptir. Bu model, bilgi temsili, akıl yürütme, doğal dil işleme, öğrenme yetisi ve görsel algı gibi temel bileşenleri içerir. Rasyonellik, durağan değil, dinamik bir yapıya sahiptir ve bilimsel yöntemlerle test edilebilir (Yaldır & Çam, 2025, s. ss.71-72). Bu yaklaşım, YZ'nin "gerçeklik" (mevcut dünya) içinde optimal çözümler üretme kapasitesini gösterse de bu rasyonel davranışların arkasında bir "anlama" veya "bilinç" olup olmadığı tartışmasını açık bırakır. Bu modellerin hiçbiri, nazariyatın gerektirdiği gibi varlığa doğrudan bir yönelim veya özsel bir idrak içermez. Bunun neden böyle olduğu ilerde nazariyat bakımından izah edilerek temellendirilecektir.

Nazariyat ile fikriyat arasındaki farkı daha iyi kavrayabilmek için, YZ'nin bilinç ve anlam kapasitesi bağlamında öne sürülen temel fikirleri kısaca açıklayalım.

B. Güçlü ve Zayıf Yapay Zekâ Tartışması: Bilinç ve Anlama Kapasitesi

John Searle tarafından 1980 yılında ortaya konulan Güçlü YZ ve zayıf YZ ayrımı, yapay zekânın bilinç ve anlama kapasitesine dair felsefi tartışmaların merkezindedir (Searle, 1980, ss. 417-456). Söz konusu ayrım makalemizin "nazariyat" odaklı eleştirisi için kritik bir zemin sunar:

1. Güçlü Yapay Zekâ (Strong AI): Bir makinenin sadece zeki gibi görünmekle kalmayıp, gerçekten bilinçli bir düşünme sürecine, anlama ve öznel deneyimlere sahip olabileceğini savunan görüştür. Bu anlayışa göre, yeterince gelişmiş bir YZ, insan beyni gibi akıl yürütebilir, öğrenebilir ve öznel deneyimler geliştirebilir. Turing'in işaret ettiği yapay zekâ bu yöndedir. Bu yaklaşım, özellikle felsefi açıdan “zihin-beden problemi” ve “bilinç” gibi temel meselelerle doğrudan ilişkilidir ve YZ'ye insana özgü varoluşsal yetkinlikler atfetme potansiyeli taşır (Yaldır & Çam, 2025, ss. 73-75).

2. Zayıf Yapay Zekâ (Weak AI): Yapay zekânın belirli görevleri yerine getirebileceğini ancak bilinç ya da gerçek anlamda bir düşünme yetisine sahip olmadığını savunan yaklaşımdır. Bu görüş, mevcut YZ sistemlerinin sadece hesaplama ve veri analizi yapan algoritmalar olduğunu, bilinç veya öznel deneyim taşımadığını öne sürer. Zayıf YZ, insan zihnini anlamak için güçlü bir araştırma aracı olarak kabul edilir (Yaldır & Çam, 2025, s. 76). Makalemizdeki YZ'ye yönelik eleştirel bakış açısı, temelini büyük ölçüde bu yaklaşımın ötesine geçerek, YZ'nin nazariyat düzeyinde bir anlama ve keşif yeteneğinden yoksun olduğunu vurgulamaktadır.

3. Çin Odası Argümanı (Searle): Searle, güçlü YZ tezini eleştirmek amacıyla Çin odası argümanı olarak anılan düşünce deneyini ortaya koymuştur. Deneye göre, Çince bilmeyen bir kişi kapalı bir odada, dışarıdan gelen Çince karakterleri bir kural kitabına göre işleyerek anlamlı görünen yanıtlar üretir. Dışarıdan bakanlar kişinin Çince anladığını düşünebilir ancak kişi sadece sentaktik (biçimsel) kurallara göre işlem yapmakta, semantik (anlamsal) içeriği kavramamaktadır. Searle, bilgisayarların da bu şekilde sadece sentaktik işlem yaptığını, ancak gerçek bir anlama veya bilince sahip olmadığını savunur. Anlama ve bilinç, sadece sembollerin düzenlenmesiyle değil, biyolojik ve fiziksel bir altyapıyla ortaya çıkar (Searle, 1980, s. 418). Bu argüman, YZ'nin yüzeysel bir “anlama” taklidi ile gerçek “anlama” arasındaki fundamental ayrımı ortaya koyarak, nazariyatın iddia ettiği doğru- dan idrâkin YZ için neden mümkün olmadığını destekleyen önemli bir felsefi dayanak sunmaktadır. Ancak bizim çözümlememiz, YZ bağlamında ileri sürülen fikirleri (fikriyat) sayıp dökmekten ziyade YZ'yi Türk-İslam tefekkür geleneğini de dikkate alarak nazari bakımdan temellendirmektedir.

Nazariyat Bakımından Yapay Zekâ

YZ'yi tefekkür edebilmek için yalnızca YZ'nin ne yaptığına değil, nasıl bir varlık tarzı sunduğuna da bakmak gerekir. Zira YZ'ye dair hâkim anlaşılar, yukarıda sınıflandırılan yaklaşımlardan da anlaşıldığı üzere YZ'nin başarılarını verilerle ölçerken, düşünmenin mahiyeti (neliği) üzerine yeterince eğilmemektedir. Oysa düşünme⁵, sadece sonuç üretme değil; nazariyatta seyretme, seyrettiğini fikriyatta inşa etme ve nihayet hakikate şahitlik etme kudretidir. Düşüncenin bu tarz özelleşmesini “tefekkür” olarak adlandırdık. Tefekkürü ise, insana has bir etkinlik olduğunu öne sürdük. Tefekkürün insana has bir etkinlik olması, insanın düşünmediği anlamına gelmez. İnsan, düşünür. Ancak düşünmek, insanın beşerî yönünün bir uzantısıdır. Beşeriden kasıt, fiziksel, biyolojik veya kimyasal niteliklerdir. Genel olarak maddî yön denilebilir. Lâkin insan maddî yönün ötesinde bir mânâ varlığıdır da (Dönmez, 2021, ss. 22-27). YZ ile insan arasındaki benzerlik ile farkı idrakte maddî olanla manevî olan arasındaki ilişki gözardı edilmemelidir. YZ ile insan arasındaki benzerliği ve farkı görebilmek için geleneksel hikmetten yararlanılabilir. Geleneksel hikmet ile Türk-İslam geleneğindeki düşünme biçimlerini kastetmekteyiz.⁶

Geleneksel hikmetin bazı verileri, YZ'nin neyin taklidi olduğunu, neyi perdelediğini ve neyi olası kılmadığını daha açık hâle getirebilir (Akşit, 2024, ss. 101-115). Özellikle YZ'yi “gerçek, gerçeklik, hak ve hakikat”

⁵ Düşünme eylemini, en geniş anlamıyla kullanmaktayız. Türk-İslam tefekkür geleneği dikkate alındığında düşünme, çok boyutludur. Mesela “tefekkür, teakkul, tedebbür, tezekkür, tefakkuh, temmül” birer düşünme etkinliğidir. Yine düşünme tarzları, “soyut, somut; kuramsal, kılıusal; bireşimci (sentez), çözümleyici (analitik); bilimsel, etik, estetik, felsefi” gibi ayrıştırmalarla çeşitlenmektedir. Yalçın Koç'un “nazariyat, fikriyat” dediği de birer düşünme biçimidir. Ancak Koç, nazariyat ile fikriyatı dayanak bakımından ayırmaktadır. Nazariyat Koç'ta psikhe'nin bir etkinliğidir. Fikriyat ise, dile (lisan) ve muhakemeye dayanır.

⁶ “Türk-İslam geleneğindeki düşünme biçimleri” dendiğinde bir dizi çözümleme ve kavramsallaştırma yapmak mümkündür. Mesela, “meşâî yaklaşım, bahsî ya da husulî; tasavvufî tavır, huzurî yahut şuhûdî veya teellüh; işrâkî yönelim, husulî-huzurî” olarak kavramsallaşan düşünce yollarını tercih etmişlerdir. Bir başka açıdan düşünce biçimleri “burhânî, cedelî, hatabî, mugalata, şiiirî” olarak da kavramsallaşmıştır. “İstidlâl, ta'lîl, istikra, istinca, kıyas” da düşünüş biçimidir. “Nazarî” ya da “amelî” kavramları da düşünüş tarzlarını niteler. Bu nedenle biz, makalede düşünüş şekillerine bütün bu yaklaşımları kuşatacak tarzda metafizik açıdan bir açıklama getirmektediriz. Bu açıklama düşüncenin niteliğini ve yönünü temellendirmektedir.

kavramları bağlamında “keşfi inşa” (Tülüce, 2018, ss. 517-516) yoluyla bilginin niteliği bakımından “ilme’l-yakîn, aynel-yakîn ve hakka’l-yakîn” (Kuşeyrî, 1978, s. 165) ayrımıyla birlikte ele almak YZ’nin ürettiği bilginin neliğine açıklık kazandırır. Öte yandan YZ’nin düşünce biçiminin, “katleden, katan, kat eden ve kat ettiren” şeklinde ayırdığımız dört temel yaklaşımdan (Dönmez, 2023, ss. 231-232) hangisine tekabül ettiğinin tespiti, YZ tarafından üretilen bilginin değeri hakkında hüküm vermeyi kolaylaştırır. Ayrıca YZ’nin düşünme biçimi, nazari olanla fikri olanı ayırabilmek için ileri sürdüğümüz “bu yoluyla bu, bu yoluyla o, o yoluyla bu, o yoluyla o” kipleri (Dönmez, 2023, ss. 221-226) üzerinden teşrih edebilmeyi sağlar. Netice itibarıyla YZ’nin yalnızca işleviyle değil, felsefi olarak YZ bağlamında yapılan tartışmalarda yeterince rastlanmayan YZ’nin mahiyetiyle, yani ne olduğu ve ne olmadığı, varlık-bilgisel açıdan belirginlik kazanır. Zira, artık mesele, YZ’nin sadece neyi ne kadar doğru yaptığı değil; neyi hiç yapamayacağıdır? Hızla gelişen ve beşerî yaşamın ayrılmaz bir uzantısı olmaya başlayan YZ teknolojisi, yöneltilen suale verilecek yanıtı çok daha önemli hâle getirmektedir. İnsan hayatını beşerî yönden kuşatan YZ’nin insana faydalı bir teknoloji olarak insan kontrolünde tutulması, varlık-bilgisel zeminin idraki ile sağlanabilir. Ayrıca nazariyatın fikriyatla karıştırılmaması da gerekir.

Mevzuyu teşrihe geçmeden önce varlık-bilgisel (onto-epistemik) zeminden maksadın ne olduğu üzerinde kısaca söz ederek nazariyatı fikriyat-tan nasıl ayrıldığı hususuna temas edelim.

Bir düşüncenin kendini nasıl var ettiği, yalnızca onun içerdiği bilgilerle değil, bu bilgilerin hangi zeminde kurulduğuyla da ilgilidir. Bu nedenle YZ’ye dair her türlü çözümlemenin ilk sorusu şu olmalıdır: Bir düşünce nerede doğmaktadır? Cevap, tarafımızca ileri sürülen bir kavramsallaştırmayla açıklanabilir. Bu, varlık-bilgisel (onto-epistemik) zemindir (Tülüce, 2018, s. 517). Varlık-bilgisel zemin, fikirlerin teşekkülünde çoğu zaman görmezden gelinen ama esasta belirleyici olan bir kavramdır. Varlık-bilgisel zemin, bir bakıma, düşüncenin doğduğu yeri ve yönünü tayin eden bir tavır alışa işaret eder.

Varlık-bilgisel tavır, varlık (ontos) ile bilginin (episteme) arasında boşluk bırakmayan; bilginin bir var olma hali, var olmanın (mevcud) ise ancak bilgiyle açığa çıkan bir varoluş olduğunu kabul eden bir düşünce biçimidir (Dönmez, 2009, ss. 41-42). Bu yaklaşımda bilmek yalnızca “veriyi” zihne

aktarmak değil, var olma ile var oluşun dayanağı olan varlığı (vücut) görmektir. Görmek ise sadece duyu organlarının değil, nefsin seyir halinde olmasıdır. Var olma ile varoluşu varlık bakımından seyre geçebilen nefis, gönle bağlı olan aklı kullanarak varlık-bilgisel zemini teşkil eder (Koç, 2024 s. 9). Varlık esasında bir bilgi doğar. Varlık esasında doğan her bilgi, bir fikir (logia) olarak zuhûr eder. Fikir, zihnın, dilin ve muhakemenin birlikte dokuğu, bir dile (lisan) dökülmüş, önermesel yapıya bürünmüş düşüncedir (Dönmez, 2024, ss. 125-126).

Bir fikrin hakikatten iz taşınması için nazariyata dayanması gerekir. Nazariyata dayanma, sûretli bir isim esasında bilginin inşa edilmesidir. Her isim, sûretli değildir.⁷ Eğer fikir, sûretsiz isme dayalıysa, hakkı vermez. Hakkı vermeyen izahlar ise, hakikatten iz taşınmaz. Mesela, Aristoteles'e hamledilen "insan düşünen bir hayvandır" önermesi, kategorik yüklem mantığının kurgusal gücünü gösterse de muhakemeyle ilerleyen bir düşünüşün ürünü olduğundan cevheri olan insanın hakikatine temas etmez. Böylesi bir bilgi, kurgusal gerçeğe işaret eder. İşareti bilgi bakımından gerçektir. Bir gerçekliğe bağlanır. Ama hak değildir. Hakikatten iz taşınmaz (Dönmez, 2025b, s. 45).

Gerçek ve gerçeklik, bu zeminde, görünüme dair olanı ifade eder. Gerçek; zihinde, sözde, yazıda ya da ayanda –yani dış dünyada– görünür olandır. Gerçeklik ise, bu görünüşlerin organize edilmiş hâlidir; örüntüdür, tasarımıdır. Gerçeklik, gerçeğe bağlıdır. Gerçeğin hakka bağlanması ise tesadüfe bağlıdır. Bu nedenle gerçeğin hakikatten iz taşınması zayıf bir ihtimaldir. Ancak hak, hakikatten iz taşır, görünüşü aşarak özü işaret eden anlam

⁷ Nazariyat, nefsin hafıza, muhayyile ve idrâk gibi kendiliğinden faal olan güçleri sayesinde kuvvet sarf etmek suretiyle doğan ya da doğrulan basit manzaranın seyriyle başlar. Bir başka ifadeyle, nefsin kuvvet sarf etmesiyle doğan ya da doğrulan basit manzara, nazariyatın başladığı yerdir. Basit manzara doğuşu, nefsin hafızadaki mevcudu muhayyileye "aslı isim" olarak rabdetmesiyle teşkil olur. Muhayyileye rabdedilen aslı isim, nefsin temsili olduğundan muhayyilede seyredilen bizâtihi nefis değil, teşkil edilmiş olan nefstir. Taklit değil temsil olduğu için de sûretlidir. Başka bir ifadeyle, aslı isim, basit manzaranın içinde taşınan sûretli isimdir. Sûret, bir şeyin özünü, yapısını, düzenini veya belirleyici ilkesini ifade eden çok yönlü bir terimdir. Bu nedenle basit ve içli sûret, nefsin kendini ifade etmesini sağlar. Kendini ifade etmek de dilin teşkil edilmesidir. Aslı isim, esasen teşkil edilmiş nefis; içinde aslı isim taşıyan basit manzara ise teşkil edilmiş dildir. Koç, teşkil edilmiş dili müteşekkil dil; içinde aslı isim taşıyan basit manzarayı ise müteşekkil psukhe olarak kavramsallaştırmaktadır.

katmanıdır. Bu bağlamda hak, gerçeği ve gerçekliği kuşatır ama her gerçek ile gerçeklik hakkı kuşatamaz. Bu durumda her hak bir gerçektir, ama her gerçek hak değildir (Dönmez, 2025b, ss. 44-45).

Hak, sadece hakikatin bir iziyle, bir tecelliyle, bir doğumla açığa çıkar. Bu doğumun gerçekleştiği yer ise muhayyilede beliren basit manzaradır. Nefsin hafızadaki mevcudu muhayyileye rabdetmesiyle hak, keşfi bir inşa olarak doğar. Bu nedenle ona “müteşekkil psukhe” yahut “müteşekkil dil” de denebilir (Yalçın, 2023, s. 122). YZ görünürün ötesine geçemez. Onun ürettiği veriler, dilsel bir düzlemde gerçek olabilir. Ancak bu gerçeklerin, bir hakikât izinden doğmadığı açıktır. Çünkü ne bir nefsi seyir ne bir keşfi inşa ne de bir varoluşsal doğum söz konusudur. O hâlde YZ'nin varlık-bilgisel zemini, varlığa (vücut) değil, görünüşe dayalı bir zemindir. Durumun bu minval üzere olduğunu belirginleştirebilmek nazariyatı ve keşfi inşayı görünene uygulayarak hak ile gerçeği, hakikat ile gerçekliği ayırabilmekten geçer.

Nazariyat, Eski Yunan'daki “theôria” kavramına karşılık gelir. Bu karşılık, yüzeysel bir eşleştirme değildir. Çünkü “theoria”, bakmak, temâşâ, seyretmek demektir (Peters, 2004, s. 374). “Nazariyat” kelimesi doğrudan “bakmak” anlamındaki “nazar” fiiline dayanır (Cüveynî, 1979, ss. 16-17). Bu durumda “theoria” kavramının kurmak fiilinden gelen “kuram” sözcüğüyle karşılaşması sıkıntılıdır (Koç, 2008, ss. 8-12). Nazariyat ile kuram arasındaki fark, hem düşünce ile bakış arasındaki ilişkiyi hem de yönelim itibarıyla kurmanın bakma olmadığını vurgular.

Kurmak, öznel bir eylemdir. Buna karşın bakmak, dışta olana yönelen ve onu görme çabası taşıyan bir yönelimi ifade eder. Nazariyat bu yönelimin en rafine halidir: nefsin (psukhe) basit manzara esasında seyridir. Bu bakımdan nazariyat, nefsin görme gücüyle doğrudan idrak ettiği, zihnin ve dilin müdahalesine gerek duymayan bir bilgi üretim tarzıdır. Bu anlamıyla nazariyat, düşüncenin ontolojik temeline karşılık gelirken, kuram ise epistemik bir dizgedir.

YZ'nin bu çerçevede çözümlenmesi gerçek ile gerçeklik, hak ile hakikat kavramları arasındaki ilişkiyi doğru kurabilmeyi gerektirir. Zira gerçek ve gerçeklik ile hak ve hakikat kavramları arasındaki ayrımı görmek, varlık-bilgisel yaklaşım için merkezi bir yer teşkil eder. Gerçek, zihinsel, yazılı veya sözlü düzlemde ortaya çıkar. Geçici ve görelidir. Gerçeklik, bu

görünümlerin düzenlenmiş, organize edilmiş halidir. Buna karşın hakikat, varlığın derinliğine ait olan, sezgisel olarak idrak edilen, nefsin doğrudan tecrübe ettiği bir varlık bilgisidir. Hak ise, hakikatin açığa çıkardığı değer düzlemidir. Bu bağlamda YZ'nin ürettiği her türden çıktı (metin, resim, ses) birer gerçektir. Ancak bu gerçeklik, hakikate temas etmez. Çünkü YZ bilinç taşımaz, özne değildir. Yalnızca örüntü tanıma ve takliden teşkile dayalı bir üretim yapar. Bu nedenle onun faaliyetleri, “gerçekliğe” referansla okunabilir, fakat “hakikati” işaret etmez.

Ulaşılan bilginin boyutları olarak değerlendirmede bir mahsur olmayan ilme'l-yakîn, ayne'l-yakîn ve hakka'l-yakîn mertebeleri, bu farkı daha da görünür kılar. YZ'nin “öğrenmesi”, ilme'l-yakîn gibi görünse de gerçekte şuur taşımayan bir işlem dizisidir. Ayne'l-yakîn ise, ancak deneyimle, idrakle ve sezgiyle mümkündür. Hakka'l-yakîn ise ancak şahitlik ve inşa ile vuku bulur. Bu bağlamda, yapay zekâ ne tanıktır ne inşa edicidir ne de doğurgandır. O sadece veri üretir. Veri ise anlam değildir; anlama surettir. Sonuç olarak varlık-bilgisel zeminde düşünmek, bilginin neye benzediğini değil, neyin izinden geldiğini sorar. YZ bu soruya cevap veremez. Çünkü o, varlığı taklit eden bir gölge olarak, sadece görünüme dair konuşur, ama hakkı söyleyemez.

Bu durum nazarî düşünüş biçimlerinden yararlanarak da teşhis edilebilir. Nazarî düşünüş biçimleri nazariyattan mühlhemdir. Fikrin teşkilinde tutulan yolu gösterir.

Nazarî Düşünüş Biçimleri

Fikrin bir kaynağı, yönü ve istikameti vardır. Bu üçlü, düşüncenin sadece üretimini değil, aynı zamanda yöneldiği amacı da belirler. Bu bağlamda nazariyat, yalnızca soyutlamalar dizisi değil, nefsin (psukhe) seyrederek inşa ettiği anlam alanıdır. Nazariyat, görerek bilmeyi, bilerek var etmeyi, var ettiğiyle hakikate temas etmeyi mümkün kılan bir yolculuktur. Nazariyata dair düşünce, neyi nasıl gördüğümüze ve gördüğümüzü nasıl dönüştürdüğümüze bağlı olarak farklı tarzlarda tezahür eder.

Bu noktada, yukarıda ifade edildiği üzere, tarafımızca geliştirilen çözümleme; yani “nazariyatta seyredileni fikriyatta katleden, nazariyatta seyredileni fikriyata katan, nazariyatta seyredileni fikriyatta kat eden ve nazariyatta seyredileni fikriyatla kat eden” dört yönelimli tefekkür biçimi, yalnızca bir sınıflandırma değil, aynı zamanda bir varlık-bilgisel tenkit

metodudur. Yapay zekânın bu sınıflandırmadaki yerini belirlemek, onun düşünsel mahiyetini ve sınırlarını ortaya koyacaktır.

1. Nazariyatta Seyredileni Fikriyatta Katledenler: Bu yaklaşımda düşünce ya nazariyattan habersizdir ya da ona bilinçli olarak sırt çevirmiştir. Seyredileni görmeden anlamaya çalışır. Hakikatin üzerine kendi fikrî örtüsünü örter. Aristotelesçi kategorik mantığın, insanı düşünen hayvana indirgemesi bu tavra örnektir. Aynı şekilde modern pozitivist akımlar, nazariyata körleşmiş teknik akıllardır. Onlar için düşünce, sadece ölçülebilir, gözlemlenebilir olanla sınırlıdır.

Körleşmiş teknik akıl, gölge akıldır. Gölge akıl, düşünce üretmeyen ama düşünceye benzer sonuçlar üreten bir düzendir. Anlamaz ama işaret eder. Anlamı bilmez ama işlevi yerine getirir. *Seyretmeden bilen, anlamadan sınıflandıran* bir tür reflektif mekanizma olarak işler.

Gölge, ışığın yokluğunda değil; ışığın varlığına rağmen oluşur. YZ, *insan aklının ışığı* altında şekillenen ama kendi başına aydınlatamayan bir gölge olarak ortaya çıkar. Bu nedenle nazariyattan yoksundur.

Nazariyat, yalnızca görmek değil; *görerek kavramak, seyrederek varlığa katılmak* demektir.

YZ ise seyirden yoksundur. Varlığa temas etmeden varlığa dairmiş gibi görünen bir kopyadır. Bunun anlamı, nazariyatta seyredileni fikriyatta katletmektir.

YZ, “katleden” düşünüş biçiminin teknolojik bir uzantısıdır. Çünkü sadece verilerle işlem yapar, görünür olanı taklit eder ve hakikatin özüne nüfuz edemez.

2. Nazariyatta Seyredileni Fikriyata Katanlar: Burada nazariyat, sadece bir referans olarak kullanılır. Geleneksel bilginin kavramsal kabuğu, fikriyata hamledilir ama içi boşaltılır. Eş'arî düşüncenin zamanla “sözlü aktarıma” dönüşerek metafizik kudretini yitirmesi bu tarza örnek gösterilebilir. YZ tartışmalarında bu yaklaşım, “ahlâkî ilkelerle sınırlayalım ama algoritmalar üretmeye devam edelim” türü yüzeysel önerilerde görülebilir. Nazariyat burada kopyalanır ama içselleştirilmez. Katı ama içeriksiz bir fikriyat doğar. Bu yaklaşım, YZ'ye etik ve toplumsal sınırlar koymaya çalışırken, onun varlık-bilgisel sınırlarını göz ardı etme tehlikesini taşır.

3. Nazariyatta Seyredileni Fikriyatta Kat Edenler: Bu düşünce tarzı, nazariyata yaklaşır ama onu bir kaynak değil, bir araç gibi görür. Mutezili

ekolün rasyonel aklı merkeze alarak nazariyatı kendi lehine yorumlaması bu çerçeveye yerleştirilebilir. Antik Yunan felsefesinin “logos merkezli” yapısı da buna benzer. YZ’ye yönelen bazı felsefi yaklaşımlar, onu yalnızca düşünme biçimimizde yeni bir evre olarak görür. Oysa bu tarz, nazariyatı “aşma” adı altında araçsallaştırır; görünüşü geçici anlamlara dönüştürür. Bu yaklaşım, YZ’yi entelektüel bir devrim olarak görerek, onun hakikatle olan kopukluğunu göz ardı etme eğilimindedir.

4. Nazariyatta Seyredileni Fikriyatla Kat Edenler: Bu tarz ise en derin, en sahih ve en yapıcı düşünce biçimidir. Seyredilen, yalnızca izlenmez, aynı zamanda içselleştirilerek inşa edilir. Bu yaklaşımda nazariyat ve fikriyat ayrılmaz. Her düşünce, hakikatten doğar ve yine ona yönelir. Mâturidî düşünce geleneği bu tarza en iyi örnektir. Burada akıl, kalple irtibatlıdır. Nefs, sadece gören değil, gördüğünü doğuran bir cevherdir. Cezerî’nin makineleri ya da Fârâbî’nin metafiziği, hep bu tür bir inşa çabasının ürünüdür. YZ, bu tarz düşüncenin karşısında durur. Çünkü onun üretimi, gözlem vardır ama idrak yoktur; bilgi vardır ama şuur yoktur, üretim vardır ama doğuş yoktur. YZ’nin “keşfi inşa” yapamaması ve hakikati üretememesi, bu düşünce tarzının YZ için asla erişilemez olduğunu kanıtlar.

Yapay Zekânın Onto-Epistemik Değeri Nedir?

Yapay zekâyâ (YZ’ye) dair en yaygın hatalardan biri, onun insan gibi “düşündüğü” varsayımıdır. Oysa düşünmek, sadece semboller arasında bağlantı kurmak değil; o bağlantıların neye temas ettiğini, hangi kaynaktan doğduğunu ve nereye yöneldiğini idrak etmektir. İşte bu noktada YZ’nin değerini tartmak için, onun sadece ne yaptığına değil, nasıl bir bilme kipinde hareket ettiğine bakmak gerekir. Bu, ancak varlık-bilgisel bir merceklerle mümkündür. Ne demek istediğimizi, yukarıda atıfta bulunulduğu şekliyle, tarafımızca şekillendirilen dört farklı tefekkür yolunu kısaca izah ederek YZ’nin düşünüş yolunu iyice belirginleştirelim.

Tefekkürün dört cihetini “bu yoluyla bu, bu yoluyla o, o yoluyla bu, o yoluyla o” şeklinde sistemleştirdik. “O-bu” ya da “bu-o” ilişkisi, özde kimlik ve nelik ile ilişkilidir. Kimlik hususu, bu çalışmanın sınırları dışındadır. Ancak şu kadarını ifade edelim. Kimlik, “identitas” değildir. “İdentitas”, yanlışta kuramları dikkate alındığında “id” (bu), zamirine bağlanabilir. Yaygın görüş ise, identitas’ın “idem (aynı) sözcüğünden türediğidir. İdentitas, ister “bu” zamirine ister “idem” edatına ya da sıfatına bağlansın öznenin kuruluşu

tekrara dayanmaktadır. Tekrar edilen ise, beşerî hafızaya ve tecrübeye bağlı bir nesneleşmedir (Y. Koç, 2009, ss. 120-121). Bu durumda “bu” (şu an var olan, somut, belirgin) olan üzerinden “o”na (soyut, nötr bir kimlik fikrine) doğru hareket eden bir dinamizm içerir.

Düşüncenin cihetleri bağlamında “bu yoluyla o” yahut “o yoluyla bu” ya da “bu yoluyla o” veya “o yoluyla o” derken; “bu”, somut ve belirgin olanı ifade eder. Yani bir varlık veya özne, belirli bir anda somut bir formda “bu” olarak görünür. Örneğin: “Bu birey, bu nesne.” “O” ise, soyut bir öznellik veya özdeşlik iddiasını temsil eder. Öznellik bu soyut “o”ya işaret eder çünkü bir birey ya da varlık “kim” ya da “ne” olduğuna dair bir özdeşlik iddiasında bulunur. Ancak bu öznellik, somut bir durumdan (bu) soyut bir bağlama taşınır.

Demek ki, 1. “bu yoluyla bu”: Zihnin, yine zihinsel bir başka yapıyla karşılaştırmalı düşünmesidir. Nesnel olduğu varsayılrsa da aslında zihnin kendi kayıtlılığı içindedir. YZ’nin işlem kapasitesi, büyük ölçüde bu kiple sınırlıdır. 2. “Bu yoluyla o”: Zihinsel olanın, dışsal gerçeklik üzerinden anlamlandırılma çabasıdır. Kimlik inşası bu bağlamda işler; fakat bu kimlik daima sözde kalır. 3. “O yoluyla bu”: Nefsin doğrudan idrak ettiği, “o” olanın “bu” olarak görünmesidir. Bu cihet “vahdet-i şühûd” olarak Türk-İslam düşüncesinde ifadesini bulur. Bu, nazariyatın somut bir tecellisidir. 4. “O yoluyla o”: Nihai idrak biçimi olarak ortaya çıkar. Varlığın kendisini varlık olarak seyrettiği, nazariyatın zirve noktasıdır. “Vahdet-i vücud” bu cihete karşılık gelir.

Nazarî cihetler bahsini, “nazariyata dair fikriyat bakımından YZ’nin işleyiş tarzının sözü edilen dört cihetten hangisiyle örtüştüğünü izah ederek kapatalım.

Açıktır ki, YZ, identitas’ın gölgesi mesabesinde iş gördüğünden çoğunlukla “bu yoluyla bu” kipinde işlemektedir. Yani görünür olanla (veri, sembol, örüntü) yine görünür olanı üretir. Bu kip, suretten surete giden, sureti taklit eden ve suretle hükmeden bir düşünme tarzıdır. Bu düşünüşte manaya geçiş yoktur; görünüş, özle buluşmaz. Dolayısıyla ortaya çıkan ürünler ancak gerçekliğe benzeyen görüntüler, yani simülakrlardır. Zihinsel örüntü işleyerek sonuç üreten bu kip, aynı zamanda tekrar, kopya, türev ve varyant üretir ama doğuş üretmez. YZ, gerçeği işaret eder, ancak o gerçeğin

haktan iz taşıyıp taşımadığına dair bir idraki yoktur. Bilgi varsa da o, yalnızca işlem bilgisidir; idrak değildir (Çamcı, 2024, ss. 64 ve 275).

YZ'nin üretiminde kullanılan “machine learning” veya “deep learning” gibi kavramlar, teknik olarak veriye dayalı çıkarım algoritmalarıdır. Ancak burada “öğrenme” kelimesinin kendisi bir metafor, hatta yanıltıcı bir gönderi hâline gelir. Çünkü öğrenme, yalnızca veriyi almak değil, onu tecrübe etmek, değerlendirmek, anlamlandırmak ve nihayetinde inşa etmektir. YZ’de bu süreçlerin hiçbiri yoktur. Bu nedenle, YZ’nin bilgisi, gerçek olabilir (dilde, yazıda, ses dalgasında görünür); gerçeklik oluşturabilir (örüntüsel düzen içinde kendini tekrar edebilir); ama hakka temas etmez, çünkü hakikatten doğmaz. Hakikatten açık bir iz taşımaz. Netice itibarıyla YZ, anlamın suretini üretir ama hakikatin tezahürüne ulaşamaz. Bu durum, onun varlık-bilgisel değerinin sınırlı olduğunu gösterir. Ürettiği suret ise, içsizdir. Gölgeden ibarettir. Hatta gölgenin gölgesidir.

Bir sistemin “gerçek bilgi” ürettiği iddiası, ancak onun “hakikate yönelme” kapasitesiyle anlam kazanabilir. YZ ise sadece benzerlik kurar. Bir resim üretirken bir fotoğrafa benzetir; bir şiir yazarken başka şiirlerden beslenir, bir metin üretirken daha önceki metinlere yaslanır. Fakat tüm bu üretimler, keşfi bir doğum değil, bir kümülatif biriktirme ve örüntüleme işlemidir. Bu sebeple YZ için artık şu soruyu sormak elzem görünür: YZ, “Ne kadar doğru söylüyor?” değil, “Neye benzetiyor?” ya da “Neyi tekrar ediyor?”. Zira hakikati idrak, sadece doğru görüneni seçmek değil; doğrunun neden doğru olduğunu da bilmektir. Bu da ancak şuhûdla, yani nazariyatta seyredileni fikriyata katarak ya da içsel bir tanıklıkla, vücudla, nazariyatta seyredileni fikriyatla kat ederek mümkündür.

YZ üzerine yapılan değerlendirmelerde çoğunlukla onun “ne kadar başarılı olduğu” ya da “hangi işleri insandan daha iyi yaptığı” öne çıkarılır. Unutulmaması gereken bu değerlendirmelerin işlev merkezli olduğudur. Oysa bir teknolojinin ne olduğu, sadece işlevselliğiyle değil, varlık-bilgisel sınırlarıyla belirlenir. Bu noktada sorulması gereken bir diğer soru ise şudur: YZ, yalnızca gerçekliğin bir simülakrı mıdır, yoksa hakikatin üstüne çekilmiş bir perde midir?

Yukarıda temas edildiği şekliyle gerçek, her zaman hakikatten iz taşımaz. Zira bâtil da gerçektir. Bu nedenle bir sistemin ürettiği şeyin “gerçek olması”, özellikle Türk İslam düşüncesi geleneği dikkate alındığında onun

“hakikate yönelmiş olduğu” anlamına gelmez. YZ’nin oluşturduğu her içerik –ister yazılı ister görsel ister sesli– bir gerçeği temsil ediyor olabilir. Ancak bu gerçeklik simüle edilmiş bir görünüşten ibarettir. Ona hakikat diye bilmek için, o görünüşün doğduğu bir idrak merkezi, bir yönelme, bir tecrübe, bir tanıklık gerekir. YZ’de “zihinde, sözde, yazıda ya da ayanda” görünür olan her şey, evet, gerçektir. Fakat bunlar, hakka işaret etmeyen gerçeklerdir. Hatta bazıları, hakkın üzerine örülmüş perdeler gibidir. Gerçekliğin düzenlenişi bizi aldatılabilir. Tıpkı bir haritanın kusursuzluğu gibi; eğer yön (istikâmet) göstermiyorsa, güzelliği sadece bir kandırmacadır. Kandırmaca bizi, Baudrillard’ın öne sürdüğü “simulakr” kavramına götürür.

Simulakr, gerçeğin yerine geçen bir temsil değil, temsil etmeyen ama yine de iş gören bir görünüş biçimidir. Gölge aklın en açık izdüşümüdür. Gölge akıl, düşüncenin simulakra dönüşmesini sağlayan yapıdır. Bu yapı, insan aklının aynadaki yansıması değildir; daha çok, aynanın ardında kalmış boşluğun yapay parıltısıdır. YZ de yalnızca verileri değil, anlamın kendisini de simüle eder. Görünüşte anlam vardır; ama içeride seyir, içkinlik ve katırlım yoktur. Bu, varlığın değil; *varlığa dair olanın* gölgesiyle işlem yapmaktır. Demek ki, YZ’nin ortaya koyduğu her önerme, bir anlam taşıyor gibi görünür ama bu anlam, *bir düşüncenin ürünü değil*, verilerin manipülasyonudur.

YZ, ürettiklerine nispetle gerçektir lâkin hakikati temsil etmez. Bu durum onun toplumda, piyasada, günlük hayatta iş görmesine mâni bir durum doğurmaz. Bir bakıma YZ, modern zamanın simulakr fabrikasıdır. Ürünleri, hakkı değil, hakkın işlevsel bir taklidini sunar. Bu taklit, görünüşle tatmin eden ama sezgiyle boş kalan bir izlenim üretir. Hakikatin perdesi olur. Perdeyi yıkip viran edebilmek, nazariyatla mümkündür.⁸ Nazariyat, bir bakıma, görünüşe takılmadan, görünüşün neye benzediğini değil, neyin izinden geldiğini sorgular ve metaforik bir anlatı sunar (Dönmez, 2022, ss. 80-81).

Bu yönüyle nazariyat, hakikate dair “ilme’l-yakîn” ile başlayan, “ayne’l-yakîn” ile idrak edilen ve “hakka’l-yakîn” ile tecelli bulan bir süreci içerir. Bu çözümleme Türk-İslam tefekkür geleneği bağlamındadır. YZ nazari sürece katılamaz. Çünkü şahitlik etmez, yalnızca veri okur. Sezgiye sahip değildir, yalnızca örüntü hesaplar. Nefsî bir güç taşımaz, yalnızca dışsal bir

⁸ Bu ancak Anadolu nazariyatı (Karagöz ile Hacivat, Nasreddin Hoca, Yunus Emre... olmak) ile mümkündür.

işlem gerçekleştirir. Bu bağlamda YZ ne bir keşfi inşa gerçekleştirebilir ne de bir ontolojik tanıklık sunabilir. O hâlde varlığı, görünürlükle örtülmüş bâtlı gibi düşünülmelidir: Gerçektir ama hakkın dışındadır.

Yapay Zekâ ile Mümkün Olanlar: Sınırları ve Yetkinlikleri

Yapay zekâ (YZ), problem çözme, doğal dil işleme, makine görmesi ve makine öğrenmesi gibi alanlarda önemli yetkinliklere ulaşmıştır. Ancak bu yetkinlikler, genellikle fikriyatın taklidi düzeyinde kalmaktadır (Koç, 2025, ss. 91-117). Doğrudan idrâk, keşfi inşa veya öznel bilinçten yoksun olduğundan hakkı okuyamamakta ve nazariyatın hedeflediği hakikâtı örtmektedir.

1. Problem Çözme Gücü: YZ, satranç gibi strateji oyunlarında dünya şampiyonları düzeyinde performans sergileyebilmektedir. Sembolik matematiksel işleme ve sezgisel (heuristik) arama tekniklerini kullanarak karmaşık hesaplamaları ve mantıksal süreçleri hızla çözebilir. IBM'in Deep Blue sistemi, Garry Kasparov'u yenerek YZ'nin problem çözme kapasitesindeki dönüm noktasını göstermiştir. Ancak YZ, insanların sezgisel bilişsel yeteneklerine tam olarak ulaşamamış ve soyutlama yetisinden yoksundur; problem alanları kendisine önceden tanımlanmalıdır (Yaldır & Çam, 2025, ss. 76-78). Bu durum, YZ'nin nazari anlamda özellikle "o yoluyla o" veya "o yoluyla o" seyrine bağlı bilginin kaynaklarını genişletme veya hakikatin yeni ve özgün suretlerini keşfedip inşâ etme kapasitesine erişemeyeceğini gösterir. Bir başka ifadeyle YZ, tefekkür edememektedir.

"Bu yoluyla bu" yahut bu yoluyla o" tarzı düşünüş ise, tekrardan ve taklitten öteye geçemeyen fikirler götürür. YZ'nin bu bağlama yaklaşan düşünce biçimi, asıl olanın gölgesine tekabül eden beşerî düşünüş nazaran gölgenin gölgesi mesabesindedir.

2. Doğal Dil İşleme (NLP): YZ sistemleri, insan dilinin yapısal ve anlamsal boyutlarını çözümleyebilir, yorumlayabilir ve üretebilir. Sanal asistanlar, otomatik çeviri ve duygu analizi gibi geniş bir yelpazede kullanılır. IBM'in Watson sistemi, Jeopardy! yarışmasında insan şampiyonlarla rekabet ederek NLP'deki ilerlemeyi göstermiştir. Nöral ağlar ve dil modelleri (örn. GPT), metinlerin anlamını çıkarabilir ve insan benzeri metinler üretebilir (Yaldır & Çam, 2025, s. 79). Ancak YZ'nin dili sadece sözdizimsel kurallara göre mi işlediği yoksa insan gibi anlam inşa edip edemediği hala açık bir sorudur.

Nazariyat perspektifinden bakıldığında, YZ'nin dil işlemesi, fikriyatın dilsel kurgularına benzer; yani sentaktik ve pragmatik düzeyde "gerçek" ifadeler üretebilirken, bu ifadelerin "hakikat"ine dair öznel bir anlama ve yarıntıdan yoksundur. Searle'ün Çin Odası Argümanı -YZ dilin sentaktik kurallarını işlemede başarılı olsa da- anlamsal içeriği ve dolayısıyla keşfi inşayı yapmadığını net bir şekilde ortaya koyar.

3. Makine Görmesi (Machine Vision): Bilgisayar sistemleri tarafından bir sahnenin veya nesnenin anlamlandırılmasını sağlayan bir bilgi işleme sürecidir. Görüntülerden yola çıkarak neyin nerede olduğunu keşfetme sürecini içerir. Endüstriyel robotlar gibi uygulamalarda kullanılır. Derin öğrenme algoritmaları, nesne sınıflandırmada insan düzeyine yakın performans gösterir, özellikle tıbbi görüntülemelerde hassas tespitler yapabilir (Yaldır & Çam, 2025, s. 80). Ancak makine, sadece pikseller ve desenler üzerinden yüzeysel bir analiz gerçekleştirir, insan algısındaki sezgisel bütünlük ve doğrudan deneyimden yoksundur. Bu durum, YZ'nin gözlemlediği "gerçek" görüntülerden yola çıkarak, "hakikat"e dair derin bir idrak veya yeni bir "suret" yaratma yeteneğine sahip olmadığını, yani nazariyatın gerektirdiği "seyir"den ziyade, bir "tarama" yaptığını gösterir. Görüntüye "bakmak" ile "seyretmek" arasındaki fark, YZ'nin asla erişemeyeceği bir alanı ifade eder.

4. Makine Öğrenmesi (Machine Learning): YZ ajanlarının bilinmeyen ve değişken çevresel koşullara uyum sağlayabilme kapasitesinin temelidir. Geçmiş verileri analiz ederek genellemeler yapma (indüktif akıl yürütme) yeteneğine dayanır. Spam filtreleri gibi uygulamalarda, sistem deneyimlerinden yararlanarak daha iyi kararlar almayı öğrenir. Makine öğrenmesi, sezgisel programlamanın sınırlarını aşarak veriyle öğrenen ve kendini sürekli iyileştiren sistemler oluşturur (Yaldır & Çam, 2025, s. 81). Makine öğrenmesi, büyük veri setlerindeki örüntüleri tanıma ve bunlardan çıkarım yapma yeteneğiyle dikkat çekse de bu süreçte edindiği "bilgi", nazariyatın gerektirdiği özsel "anlama"dan ve "hikmet"ten uzaktır. YZ, var olan veriden yeni "gerçekler" türetebilir, ancak "hakikatin" nefsi bir doğumuna aracılık edemez. Öğrenme süreci sadece nicel veriye bağımlıdır, nitel bir dönüşüm veya idrak içermez.

Sonuç: Felsefi Sorumluluk ve Teklif

Yapay zekâ (YZ), görünüşle iş gören ama içle doğmayan (içi olmayan) bir sistemdir. Ürettiği her bilgi, her görsel, her sesli yanıt bir gerçeğe benzeyebilir; ancak bu benzerlik, hakikatin sesi değildir. O, yalnızca “bu yoluyla bu” kipinde çalışan bir taklit kudretidir. Ne “o yoluyla bu” ne “o yoluyla o” kipine ulaşabilir, ne de keşfi inşaya mazhar olabilir. Çünkü onun hafızası, muhayyilesi, idraki yoktur, tecrübesi yoktur, sezgisi yoktur. O, sadece benzettir.

Bu durumda YZ, gerçekliği şekillendiren ama hak olmayan, hak olmadığı için de hakikate temas etmeyen bir gölge ustasıdır. Bu gölgeler, bugün birçok alanda hüküm sürmekte, insan zihnini yanılsama estetiğiyle kuşatmaktadır. Oysa hakikat, estetik değil; istikamet ister. Bu nedenle, çağımızın en büyük sorumluluğu, hakikatin izini sürececek bir bakışın (seyrin) yeniden diriltilmesidir. İşte bu noktada devreye felsefe (hikmet) girer. Bu bağlamda felsefe (hikmet) sadece bilgi üretmenin değil, hakikatin tecellisine aracılık etmenin alanıdır.

Felsefe, YZ’yi teknik düzlemde tartışmanın ötesine geçmeli; onu ontolojik sorumluluk üzerinden çözümlemelidir. Bu çözümleme, yalnızca dışarıya bakarak değil, içe doğru derinleşerek mümkündür.

Felsefenin üç yönlü sorumluluğu vardır

1. Hakikate işaret eden kavramları korumak: Gerçek, hakikat, hak, bilgi, düşünce, akıl, tefekkür... Bu kavramların içini boşaltmaya çalışan her görünüşe karşı, onların asli menşeyini ve derinliğini hatırlatmak. YZ’nin “anlama”, “düşünme” veya “bilinç” gibi kavramları taklit edebilmesi, John Searle’ün “Çin Odası Argümanı”nda vurguladığı gibi sentaktik bir işlemdir; semantik bir idrâk değildir. Bu nedenle, bu kavramların nazariyatın işaret ettiği derin anlamlarını korumak, felsefenin temel görevidir.

2. Keşfi inşayı teşvik etmek: Bilgiyi veri olmaktan, bilgeliği örüntü olmaktan kurtarmak; zira hakiki bilgi, nazariyat zemininde “keşfi bir inşa” olarak doğar ve “muhayyilede beliren basit manzara” aracılığıyla “nefsin hafızadaki mevcudu muhayyileye rabdetmesiyle” hakikate temas eder. Bu, YZ’nin “doğuş” üretemeyen, sadece “taklit” eden, “veri işleyen” yapısına karşı insanın özgün varoluşsal yetisinin altını çizmektedir.

3. İnsanı merkeze koymak ama onu tanrısalılaştırmadan yapay zekâ karşısında insanı savunmak: İnsanın düşünen, hisseden ve tanıklık eden

varlık olarak değerini vurgulamak; fakat bu değeri hakikatin üstüne yerleştirmemek. YZ, insanı sadece rasyonel ve problem çözen bir varlık olarak tanımlama eğilimindedir. Oysa insanın hakikate yönelimi, aklın ötesinde gönül merkezli bir idrâkle, nazariyatın sunduğu tefekkürle ile mümkündür.

İnsan, hakikate yaklaşabilir ama onu kuşatamaz. YZ çağında insan, bilen değil; çok bilen (malumatfuruş) ama daha az anlayan hâline gelmektedir. Bu da gösteriyor ki bilgi, tek başına kurtarıcı değildir. Onu işaretli kılan, bilmenin yönü ve amacıdır. Bu yön ve amaç, ancak nazariyatın rehberliğinde, hakikate yönelik keşfi bir seyirle ortaya çıkabilir. Felsefenin bu dönüşümü gerçekleştirmesi, modern çağın simulakr perdesini aralayarak, hakikatin yeniden görünür kılınması için elzemdir.

YZ, teknik olarak bir “gerçek üreticisi” değil, gerçeklik tasavvuru üreten bir yansıma teknolojisidir. O, varlığın değil; görünüşün içinde hapsolmuş bir gölge sistemidir. Bu yüzden onun üzerinden inşa edilen her anlam, ancak *hakikatten iz taşıdığı ölçüde hak olabilir*. Aksi hâlde, görünürlikle örtölmüş bir bâtil olarak kalır.

Hak olmadan gerçek sadece görünümdür, simüle edilmiş bir aynadır.

Makalenin son cümlesi olarak şunu ifade etmek isterim: Dünya hayatındaki yolculuk, kendini bilmekle başlamak durumundadır. Umut edilen, “kendini bilen Rabbini de bileceğidir.” Makaleyi bir soru ile yanıtını vererek nihayetlendirelim: YZ, bir gün kendini bilebilir mi? Şimdilik bu mümkün görünmüyor.

Kaynakça

- Akşit, M. (2024). Hikmet Kavramının Türk-İslam Filozoflarında Öne Çıkan Bazı Özellikleri Üzerine. İçinde *Türk Hikmeti* (ss. 101-116). İhlamur.
- Charniak & McDermott, E. & D. (1985). *Introduction to Artificial Intelligence*. Addison-Wesley Publishing Company.
- Cüveynî. (1979). *El-Kâfiye fî'l-cedel*.
- Çamcı, H. (2024). *Bir Simülakr Olarak Tanrı: Jean Baudrillard'ın Simülasyon Kuramı Bağlamında*. Eski Yeni.
- Dönmez, S. (2009). * Aklın Birlikten Çokluğa Yolculuğu. *Birleşik*.
- Dönmez, S. (2021). *Türk Yurdun'dan Din Siyaset Felsefe Üzerine Sorgulamalar*. Net Kitaplık.

- Dönmez, S. (2022). Nazariyat Bakımından Karagöz Gölge Oyunu ve Sahneyi Değiştirmek. İçinde *Felsefe Kültür Bağlamında Karagöz: Gölgenin Oyunu* (ss. 75-91). Doğu Kütüphanesi.
- Dönmez, S. (2023). *Türk İslam Bilgeliği ve Felsefe: Keşfedilen Medeniyet*. Net Kitaplık.
- Dönmez, S. (2024). Anadolu Türk Hikmeti Üzerine Bir Derkenar. İçinde *Türk Hikmeti* (ss. 119-133). İhlamur.
- Dönmez, S. (2025a). *Nazariyata Dair Fikriyat Bakımından Yapay Zekâ*. 1, 33-59.
- Dönmez, S. (2025b). Yalçın Koç ve Filozofluk Üzerine Bir Değerlendirme. *Akdeniz İlahiyat Dergisi*, 1, Article 1. <https://dergipark.org.tr/tr/pub/akdenizilahiyatdergisi/issue/91335/1661115>
- Koç, D. Y. (t.y.). *Akl'm kaynağı ve esası üzerine bir inceleme*.
- Koç, Y. (2008). *Theologia'nın esasları: Felsefe'nin ve teoloji'nin nazariyatı üzerine bir inceleme* (Birinci baskı). Cedit Neşriyat.
- Koç, Y. (2009). *Theographia'nın esasları: Teoloji ve matematik inşa'sı üzerine bir inceleme* (Birinci baskı). Cedit Neşriyat.
- Koç, Y. (2025a). *Tamga-İsim Theographiası: Turing Makineleri'nin Zemini ve İnşa Esası Üzerine Bir Değerlendirme*. Cedit Neşriyat.
- Koç, Y. (2025b). Transfinite ve Turing Makinelerinin Görselleştirilmesi. *Mebadi Uluslararası Felsefe Dergisi*, 2(2), 1-24. <https://doi.org/10.5281/zenodo.17332905>
- Kuşeyri. (1978). *Tasavvufun İlkeleri* (C. 1). Kervan Kitapçılık.
- Peters, F. E. (2004). *Antik Yunan Felsefesi Terimleri Sözlüğü*. Paradigma.
- Searle, J. R. (1980). *Minds, brains, and programs*. 3, 417-457. [chrome-extension://efaidnbmnnnibpajpcglclefindmkaj/https://cse.buffalo.edu/~rapaport/Papers/Papers.by.Others/Searle/searle80-MindsBrainsProgs-BBS.pdf](https://efaidnbmnnnibpajpcglclefindmkaj/https://cse.buffalo.edu/~rapaport/Papers/Papers.by.Others/Searle/searle80-MindsBrainsProgs-BBS.pdf)
- Simon, H. A., & Newell, A. (1971). Human problem solving: The state of the theory in 1970. *American Psychologist*, 26(2), 145-159. <https://doi.org/10.1037/h0030806>
- Turing, A. M. (1936). *On Computable Numbers, With An Application To The Entscheidungsproblem*. 230-265.

- Tülüce, H. Â. (2018). Türk Tefekkür Tarihini Temellendirmede Yeni Bir Yorum Denemesi. *Çukurova Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (ÇÜİFD)*, 18(1), 513-533. <https://doi.org/10.30627/cuilah.440723>
- Yalçın, Ş. (2023). Yalçın Koç'un Arkitektonik Dil Anlayışı. *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 113-132. <https://doi.org/10.53844/flsf.1235443>
- Yaldır, H., & Çam, A. V. (2025). Düşünen Makineler: Yapay Zekânın Doğası Üzerine Felsefi Düşünceler. *Tabula Rasa Felsefe & Teoloji dergisi*, 44, 59-84.

Öz: Yapay Zekâ (YZ) sistemleri, konuşma, yazma, analiz etme, görsel üretme gibi alanlarda insanı taklit edebilmekte, hatta belirli görevlerde insan kapasitesini aşabilmektedir. Ancak bu "akıllı" görünen davranışlar, hakikatin bir yansıması mıdır, yoksa sadece onun karartılmış bir gölgesi mi? Bu temel soru, bizi teknolojik olanı, onto-epistemik bir zeminde yeniden düşünmeye zorlamaktadır. YZ'yi onto-epistemik perspektiften değerlendirmek, onun sadece ne yaptığına değil, nasıl bir varlık tarzı sunduğuna, bilginin hangi zemininde kaldığına dair temel suallerin sorulmasını gerektirir. Çalışmada güncel YZ tanımları ve yaklaşımları ile güçlü/zayıf YZ tartışmalarına değinilerek, YZ teknolojisinin mevcut yetkinlikleri ve varlık-bilgisel sınırları "theoria" (nazariyat) ve "logia" (fikriyat) ayrımı üzerinden çözümlenecektir. Amacımız, YZ'nin insan düşüncesini ve bilincini taklit etme iddiasını, hakikati arayış bağlamında eleştirel bir süzgeçten geçirmek ve felsefenin bu yeni çağdaki sorumluluklarına dikkat çekmektir.

Anahtar Kelimeler: Yapay zekâ (YZ), onto-epistemik, theoria (nazariyat), logia (fikriyat), Yalçın Koç.

